

Др Александар Пушкаш
истраживач сарадник
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
aleksandarpuskas47@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4555-8035>

Штрајкови 1988: Београд као раскршће радничке борбе и југословенске наде¹

АПСТРАКТ: У овом раду анализираћемо најизазовније штрајкове у Југославији, који су се догодили у првој половини 1988. године, углавном на основу архивске грађе. Главни део рада представљаће анализа штрајкова у предузећима Змај из Земуна, Борово из Вуковара и Агрокомерц из Велике Кладуше, чији су радници решили да, услед неиспуњених захтева, оду у центар Београда и, са југословенским паролама и иконографијом, затраже да се реши њихово питање, као и да тиме уздрмају читав државни врх. Указаћемо и на значај тих штрајкова за улични протест као метод неконтролисане политичке борбе те године, након вишедеценијске контроле синдиката и политичког простора од стране Партије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Штрајк, обустава рада, Агрокомерц, Борово, Змај, Београд

¹ Овај рад делом се ослања на опсежније истраживање аутора спроведено у оквиру још необјављене докторске дисертације „Београдска интелектуална опозиција и демократски изазови у Југославији (1980–1991)“, која је одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1. 12. 2025.

Право на штрајк било је деликатно питање за југословенске социјалистичке власти. Избегавале су да законски или идеолошки дозволе право на штрајк и трудиле су се да избегавају тај појам. Сматрале су да је право на штрајк карактеристика политичке борбе у капитализму, те да оно нема смисла у друштву које тежи да оствари социјализам. Штрајкова је ипак било, али су власти тежиле да прикажу како су њихови узроци недоследно остваривање самоуправљања, те да је пожељно користити термин *обустава рада*. Сматрало се да нема смисла да синдикати користе штрајк као метод борбе за права радника, када постоје самоуправни механизми да се смени руководство. У Закону о удруженом раду (ЗУР) из 1976. делимично су споменуте могућности за обуставе рада. Речено је да је, уколико дође до прекида рада, потребно организовати одбор састављен од радника, представника радничког савета и синдиката. Ипак, наведено је и да раднички савет треба да утврди одговорност оних који су прекидом рада довели у питање функције процеса рада.²

Како је то изгледало у пракси? Синдикати су тврдили да обуставе рада не могу да функционишу паралелно са самоуправљањем и да радницима могу само да штете. Сматрали су да постоје ефикаснији институционални механизми решавања конфликта, те се већина обустава рада одвијала изван синдиката, а ови су били први који су тежили да спрече избијање штрајкова. Веће Савеза синдиката Југославије (ССЈ) се чак до 1986. године опредељивало против законске легализације штрајкова. Оно је суштински више било инкорпорирано у власт него што је штитило права радника.³ Титов став био је да је штрајк „апсурд“ јер је сматрао да проблеми у Југославији не произилазе из самог социјалистичког система, већ из самовоље неких руководилаца, за разлику од капитализма, у којем су проблеми системске природе.⁴

Партијска контрола синдиката онемогућавала је деценијама и широко системско организовање незадовољства радника, као што би, на пример, био генерални штрајк неке привредне гране. Први масовни

² Darko Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, (Beograd 1995: „Nauka i društvo“ Srbije), 43, 46, 52–54.

³ Исто, 128–133.

⁴ О Титовом ставу о штрајковима 1969. види у: Слободан Селинић, „Посета Јосипа Броза Банату, 25. октобра 1969“, *Архив, часопис Архива Југославије*, 15/1–2 (2014): 178.

штрајк избио је у Трбовљу у 1958, нешто више их је било шездесетих, али је већина остала изолована, без ширих политичких захтева и трајала кратко. Године 1965. забележено их је нешто више него што је за ту деценију било уобичајено, што је извесно било у вези са широком привредном реформом, али њихов број није био већи од троцифреног.⁵ До краја седамдесетих претежно су се јављали кратки штрајкови, у трајању од неколико сати до једног дана.⁶ Били су искључиво социјалног карактера и нису били усмерени против социјализма.⁷

Осамдесете су донеле велику кризу. Економска криза, која је већ 1980. била осетна у ширем становништву, непрекидно је јачала. Немогућност њеног решавања доводила је у питање исправност целог система,⁸ посебно из перспективе државног врха Србије.⁹ Побуна Албанаца на Косову 1981. и положај покрајина постепено су отварали питање уставних односа у Србији. Положај српског народа и продубљивање кризе касније су довели српско становништво са Косова до политичког организовања. Од 1986. године то је почело да се испољава кроз протесте српског народа чак и у Београду, који су одјекивали целом Југославијом.¹⁰

Економска криза донела је промене у вези са штрајковима. Од 1982. Југославију је карактерисао прогресивни пад стандарда и све већи број учесника у штрајку – од око 11.000 те године 1987. године достигао је број од 288.000. Они су постајали све већи безбедносни проблем, који су разматрали и државни врхови – Председништва

⁵ Срђан Цветковић, *Између српа и чекића 3: отпор комунистичком режиму у Србији 1945–1991*, (Београд: Catena mundi 2021), 202–206.

⁶ Феномен штрајкова у то време анализирали су: Neca Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ 1958–1979*, (Београд: трајна радна заједница писача Zapis, 1979); Предраг Марковић, „Раднички штрајкови у социјалистичком и транзиционом друштву Југославије и Србије“, *Токови историје* бр. 1 (2014): 60.

⁷ О штрајковима шездесетих и почетком седамдесетих посебно види у: Ivana Dobrivojević, „Harbringers of crisis. Labour strikes in Yugoslavia (1958–1974)“, *Istorija 20. veka* br. 1 (2019): 169–172.

⁸ Више о томе види у: Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974 – 1990)*, (Загреб: Prometej 2003), 205–250.

⁹ Детаљно о томе види у: Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021).

¹⁰ Више о томе види у: Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, (Нови Сад: Прометеј, 2019).

Партије и Југославије, као и Савезни савет за заштиту уставног поретка.¹¹ Нарочито је од 1985, када је стандард нагло пао, осетно више него претходних година, било јасно да штрајкови прете да наруше и власт.¹²

Посебно осетљива тачка био је Београд као престоница, због чега се Председништво ГК СК Београда 4. новембра 1986. бавило питањем штрајкова. Због великог броја радника и могућности за масовно организовање штрајкова, неколико предузећа сматрано је посебно изазовним.¹³ Супротстављање радника Партији, њихово заобилажење институција унутар предузећа и захтеви за учешћем општинских органа у решавању њихових проблема били су чешћи, што је јасно указивало на то да су штрајкови постали свакодневна реалност.¹⁴

Наредне године ситуација се још погоршала. Почетком септембра 1987. Београд су и захватили већи штрајкови. У ИМП-у се штрајковало и два дана, а радници су запретили да ће доћи у центар града, као и радници Фабрике одливака Београд. Стога је 10. септембра 1987, током расправе у Председништву ЦК СКС, Драгиша Павловић, тада председник ГК СК Београда (1986–1987), казао да потези радника више не представљају типичне обуставе рада, прихватљиве за Партију, већ штрајкове у класичном смислу те речи. Признат је појам који је Партија избегавала деценијама, а постало је јасно да је цео систем доведен у питање.¹⁵

Почетком 1988. године Југославију је затекао вишеструко лошији економски положај у односу на седамдесете. Власти су учавале

¹¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – Savez komunista Jugoslavije (SKJ), Materijali sa 85. sednice Predsedništva Centralnog komiteta (CK) SKJ, 11. 7. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Zvonimir Hrabak.

¹² AJ, 507, Materijali sa 115. sednice PCK SKJ, 15. 3. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Stane Dolanc; Materijali sa 146. sednice PCK SKJ 12. 11. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Stane Dolanc, Ivan Stambolić.

¹³ Индустија мотора Раковица (ИМП), Грађевнска радна организација Трудбеник и ИМТ у Београду.

¹⁴ Istorijски arhiv Beograda, 865, Materijali sa 11. sednice PGK OSK Beograda, 4. 11. 1986, *Informacija o obustavama rada u OUR Beograda (period januar – jun)*; *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Dragiša Pavlović, Dušan Mitević, Bora Kuzmanović.

¹⁵ Архив Србије, фонд ђ2-кутија 523, Материјали са 29. седнице Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије, 10. 9. 1987, *Уводно излагање Борисава Јовића*; *Неауторизоване магнетофонске белешке*, Драгиша Павловић, Десимир Јефтић, Слободан Милошевић, Богдан Трифуновић.

да је половина грађана живела на граници или испод егзистенцијалног минимума и било је јасно да се стање не може лако поправити. Савезно извршно веће (СИВ) прибегавало је интервентним мерама замрзавања цена и ограничења личних доходака, што је додатно узбуњивало раднике. Постало је очигледно да ни инострани фактори ни опозиционе снаге у земљи,¹⁶ као ни било која друга врста за власти јасних „унутрашњих непријатеља“ немају битне везе са радничким незадовољством.¹⁷

Због нефункционалних институција, спорости у раду и оптерећеног односа између Партије и извршних власти федерације, системских решења у Југославији није било, што је последица лоших међурепубличких односа.¹⁸ Скоро сви економски показатељи били су негативни или у стагнацији, а програм мера за сузбијање инфлације и стабилизацију није се остваривао. Цене су расле и поред максимирања, а произвођачи су неретко и спекулисали чекајући укидање интервентних мера СИВ-а. Преговори са Међународним монетарним фондом (ММФ), који су подразумевали и значајне реформе и прихватање њихових мера ограничења јавне потрошње, додатно су оптерећивали Партију.¹⁹

Крајем марта 1988. године у Председништво ЦК СКЈ дошло је и питање захтева ММФ-а, који је од Југославије тражио либерализацију увоза, девалвацију динара и ослобађање цена. Бранко Микулић, тадашњи председник СИВ-а, најављивао је могуће социјалне тензије и „велике ломове“, сматрајући да поједине фирме то неће моћи да поднесу и да ће инфлација изазвати велике разлике. Указивао је на

¹⁶ Више о надзирању грађанске опозиције од стране органа безбедности и дистанцирању већине дисидената од бављења радничким питањима видети: Luka Filipović i Bojan Dimitrijević, „Ideology of Anarcho-Liberal Dissidents from the Perspective of the Yugoslav State Security Service (1965–1985)“, *Filozofija i društvo*, Vol. 37. No. 1 (2026): 165–183. <https://doi.org/10.2298/FID250227002F>

¹⁷ АЈ, фонд 803-кутија 1799, Материјали са 33. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, 11. 12. 1987, *Rezime i informacija o političko-bezbednosnoj situaciji i nekim ekonomskim aspektima sprovođenja privremenih interventnik mera*, 1–4.

¹⁸ АЈ, 507, Материјали са 68. седнице ПСК СКЈ, 23. 2. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Драшко Поповић.

¹⁹ АЈ, 507, Материјали са 69. седнице ПСК СКЈ, 1. 3. 1988, *Informacija o privrednim kretanjima na početku 1988. god.*, 2; *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Slobodan Milošević.

то да, према проценама у СИВ-у, Југославија има вишак од 1/3 запослених у привреди. Тражено је да руководство унапред процени и заузме став у вези с тим како санирати социјалне ломове и како се носити са њима. Ситуација је била таква да су и у Председништву ЦК СКЈ схватили да је Југославија зрела за поређење са катастрофално лошим животним стандардом и економијом заосталих држава Јужне Америке.²⁰

СИВ је стога предложио додатне мере за период после 15. маја 1988, односно по престанку интервентних мера, које су предвиђене ради реконструкције отплате дугова према иностранству и засноване на бржој афирмацији тржишта, реалном вредновању свих фактора производње, оживљавању производње и извоза, те ограничавању потрошње и инфлације. У ове мере укључен је и „стенд бај“ аранжман са ММФ-ом, који је подразумевао и ограничавање опште и личне потрошње на нивоу целе државе, што је практично значило смањивање плата. Власти су биле свесне да ће ово проузроковати бројне друштвене изазове. Предвиђало се да ће убрзо по усвајању тих мера, нарочито почетком и крајем јуна 1988. бити „најкритичније“ и да друштво није спремно за овакве мере.²¹

Те мере у привреди, спровођене под притиском ММФ-а, стварале су још и атмосферу да је држава под притиском споља. Међутим, и у Председништву ЦК СКЈ били су неупитно свесни неминовности реформи.²² Стога је било драматичних речи када је 29. априла 1988. на дневни ред Председништва ЦК СКЈ дошло питање оцене ових мера за прелазак из интервентних на нормално функционисање привреде. Слободан Милошевић посебно је тражио да седница буде затворена због тога што се 90% седнице односило на аранжман са ММФ-ом. У материјалима за расправу и дискусији било је и процена да ће лични дохоци брзо пасти за још 20%. Он је највише од свих учесника био за то да се што пре иде у реформу по условима ММФ-а,

²⁰ АЈ, 507, Материјали са 71. седнице РСК СКЈ, 22. 3. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Branko Mikulić, Lazar Mojsov.

²¹ АЈ, 507, Материјали са 75. седнице РСК СКЈ, 28. 4. 1988, *Rezime sa sednice Komisije PCKSKJ za društveno-ekonomske odnose, ekonomski i tehnološki razvoj o aktuelnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja ekonomske politike u 1988. Godini održane 25. 4. 1988*,

²² АЈ, 507, Материјали са 75. седнице РСК СКЈ, 28. 4. 1988, *Rezime sa sednice Komisije PCKSKJ za društveno-ekonomske odnose, ekonomski i tehnološki razvoj o aktuelnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja ekonomske politike u 1988. Godini održane 25. 4. 1988*, 14.

без превише расправе. Предвидео је да ће ситуација бити таква да „ћемо на улици решавати ствари“.²³ Тако како је предвиђао, потом се и догађало.

У Југославији је у првих шест месеци 1988. већ било око 130.000 људи у штрајку.²⁴ Међутим, тадашњи штрајкови су се умногоме разликовали од ранијих. Радници су, у преко 50% случајева, почели да штрајкују пуно радно време, да приликом штрајкова излазе на улицу и испред друштвено-политичких заједница, као и да добијају ширу солидарност оних који нису били непосредно у штрајку. Почели су непосредно да формирају штрајкачке одборе и делегације радника са овлашћењима, прескачући чињеницу да раднички савети, пословодни органи и синдикати кључно учествују у доношењу одлука о штрајкачким захтевима. Како су их власти све више игнорисале, а и све ређе испуњавале њихове захтеве, међу радницима су почели да се јављају и политички захтеви,²⁵ који су свакако били изван контроле Партије.

Између осталог, сви ови штрајкови су допирали и до шире јавности, дневне штампе и телевизије.²⁶ Због количине штрајкова током 1987. и у прва два месеца 1988, иностранство је поредило Југославију са увелико познатом ситуацијом у Пољској осамдесетих. Било је јасно да таквих социјалних немира у Југославији није било од краја Другог светског рата.²⁷

У мају и јуну 1988. дошло је до неколико штрајкова у рудницима, који су неретко представљали посебно осетљиво питање у социјализму и у великим предузећима, која су због бројности могла додатно да запрете властима. У преко 20 случајева штрајка радници су напустили фабрички круг и отишли пред локалне скупштине, а забележене су и појаве да су здравствене и образовне организације ступиле у обуставу рада. Бројне организације, чак и образовне, претиле

²³ АЈ, 507, Материјали са 75. седнице РСК СКЈ, 28. 4. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Slobodan Milošević.

²⁴ Већ у јуну 1988. године, број људи је премашио 270 000 колико је био целокупан број за 1987. Уочено је и да је тада порастао број људи за још 30% у односу на претходну годину (АЈ, 507, Материјали са 85. седнице РСК СКЈ, 11. 7. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Zvonimir Hrabak).

²⁵ АЈ, 507, Материјали за 98 седнице РСК СКЈ, 30. 9. 1988, *Informacija o osnovnim kretanjima i novim obeležjima štrajkova u 1988. godini*, 7–9.

²⁶ Исто.

²⁷ Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, (Sarajevo: Svjetlost, 2000), 187.

су и „генералним штрајком“ – заједничком акцијом великог броја синдиката и радних организација на нивоу целе државе, која до тада у Југославији никада није постојала. Било је и случајева да су радници претили руководиоцима физичким обрачунима. Посебна новина је била у томе што су радници у штрајку из различитих република почели да долазе у Београд и посматрају савезне власти као центар у којем се доносе одлуке. Међу првима је у мају 1988. дошло 320 рудара из Угљевика код Тузле.²⁸

Још већи изазов уследио је када су штрајк започели радници фабрике комбајна Змај из Земуна. Наиме, власти су одавно знале за проблеме у тој фабрици, која је имала више од 4.000 запослених, а штрајкови су избијали неколико пута и ранијих година. Тамо је владала хиперпродукција јер је организација удруженог рада (ОУР) за производњу комбајна имала капацитете за око 4.000 комбајна годишње, а због веома лоше стратегије, производила их је око 1.500, а извозила свега 50. Привременим мерама су смањени капацитети испод 40%, због чега није било могуће остваривање личних доходака и издвајање за општу и заједничку потрошњу. Након привремених мера, због дугова фабрике и камата на њих, није било могуће повећати доходак сразмерно инфлацији. Санационим програмом који је састављен на Економском факултету у Београду утврђено је да фабрика има вишак од 2.000 радника, што је додатно узнемирило све запослене, који су се 16. јуна одлучили на штрајк.²⁹

Испрва је штрајк започео у оквиру фабричког круга због неисплаћених плата. Међутим, радници су били незадовољни и општим стањем у држави. Иако је у току дана обећана исплата, око 2.000 радника Змаја одлучило је следећег дана да напусти фабрички круг и крене путем Новог Београда. Пролазећи поред фабрика Телеоптик и ИНС, позивали су и њихове раднике да им се прикључе. Сами су организовали дисциплину, али је било испада од стране оних радника који су конзумирали алкохол. Ови радници су одбијали да

²⁸ АЈ, 507, Materijali sa 85. sednice РСК SKJ, 11. 7. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Zvonimir Hrabak.

²⁹ АЈ, 803-k1799, Materijali sa 33. sednice SSZUP, 11. 12. 1987, *Informacija o nekim obustavama rada sa učešćem većeg broja radnika*, 2–3, (Овај документ се из неког разлога налази у овој кутији, односно под овом сигнатуром и у оквиру ове седнице, иако је документ под датумом 11. 7. 1988).

разговарају са функционерима из општине, а партијски органи никако нису успевали да их усмере ка Хали спорта, Новом Београду или општини Земун ради локализације штрајка. Штрајкачи су успут позивали и обичне грађане да им се придруже, па им се у Бранковој улици одазвало око 100 њих. Одлучни су били у томе да желе да их чује читава Југославија. Сукоба са полицијом уопште није било – саобраћајна полиција је мирно регулисала кретање радника и омогућила пролаз њих између 3.000 и 4.000 до Скупштине СФРЈ.

Када су стигли испред Скупштине, одбили су предлог да њих око 300 уђе у велику салу Скупштине, а да остали пређу у Дом синдиката. Обратили су им се принудни управник Змаја и председник синдиката, али су радници обојицу извиждали. Највише су доминирале социјалне пароле, али било је и јасних политичких: „Хоћемо промене“, „Хоћемо хлеб“, „Доле црвена буржоазија“, „Доле федерална влада“, „Продали сте Тита“, „Хоћемо нови устав“, „Продали сте Косово“, „Радничком класом и грађанима манипулише руководство“ и др. Упадљиво је да су радници СДБ скренули пажњу неидентификованим „радничким вођама“ да не дозволе да их неки студенти злоупотребе, а већина штрајкача је то прихватила.

Истовремено су власти имале информацију да се спрема и организовани штрајк фирме Обућа из Београда и 300 жена из Шапца. Након обећања да ће се радницима Змаја одређени захтеви испунити, већина радника се повукла, али их је остало још око 1.000 који су протестовали у Пионирском парку и покушавали да зауставе аутобусе за преостале раднике који су се почели повлачити из штрајка. Они који су остали говорили су овима другима да су их издали. Полиција их је потискивала ради успостављања саобраћаја, али прослеђено је и СДБ да прати најактивније организаторе који подстичу штрајк.³⁰

Радници Змаја потом су ослобођени пореза на плате, повећани су им лични дохоци за 22%, а указано је на то да се не може више од рада исплаћивати, те су им исплаћени регреси за годишње одморе. Договорено је да Јанез Земљарич, потпредседник СИВ-а, представници Србије и Београда неколико дана касније оду у Змај ради детаљнијег разматрања проблема ове радне организације. Зафирало

³⁰ АЈ, 803-k1799, Materijali sa 33. sednice SSZUP, 11. 12. 1987, *Informacija o nekim obustavama rada sa učešćem većeg broja radnika*, 5–6; АЈ, 507, Materijali sa 81. sednice РСК SKJ, 22. 6. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Zvonimir Hrabak.

се од даље реакције. Према материјалима безбедносних служби „била је то озбиљна и упозоравајућа демонстрација ширих размера” , која надилази оквире социјалних захтева у оквиру фирме. Само локални функционери Партије и општине Земун поднели су оставке.³¹ Другим речима, држава је тада делимично пристала на компромис.

У слично време радници су изазвали власт и у Словенији. Због мера које су уследиле након 15. маја 1988, и радници Товарне аутомобила Марибор (ТАМ) , који су имали најнижи лични доходак, дошли су на ивицу егзистенције. Стога је око 5.000 радника ове фабрике 21. јуна ступило у штрајк. Око 4.000 радника дошло је до Градске скупштине на Тргу слободе у Марибору, тражећи 50% веће плате, укидање мариборских општина и немешање политике у привреду. Наредног дана је у центар града поново стигло око 2.500 људи, којима се прикључило још радника, из пет радних организација, којима су се обратили председник Извршног већа Скупштине града и председник Извршног већа Словеније. Истог дана је и постигнут договор, па су се штрајкачи у Марибору углавном разишли.³²

Сви наведени штрајкови су убрзо постали предмет расправе на заједничкој седници Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ 22. јуна 1988. Милан Кучан је рекао да су у ТАМ-у у Марибору радницима успели да објасне да не могу да им повећају плате, негодујући што су у Србији обећали повећање од 50%. Због подударности штрајкова у Србији и у Словенији, размишљао је о начинима на које држава демократским путем може да нађе излаз из проблема. Тврдио је да, уколико се решење не нађе, држава мора да употреби силу ради успостављања реда.³³

Наводно је било и другачијих тонова. Раиф Диздаревић, председник Председништва СФРЈ, сведочи о свом састанку после штрајка радника Змаја са политичким врхом Србије, који је био на становишту употребе силе уколико дође до радничког напуштања штрајкачког блока. Говори да је он на то одговорио: „Ко ће од нас пред својом савешћу бити чист ако буде морао да даје налог да се употребљава

³¹ АЈ, 803-k1799, Материјали са 33. седнице ССЗУП, 11. 12. 1987, *Информација о неким обуставата рада са ичећем већег броја радника*, 6–7.

³² Исто, 9–11.

³³ АЈ, 507, Материјали са 81. седнице РСК СКЈ, 22. 6. 1988, *Неауторизоване магнетофонске beleške*, Милан Кучан.

сила против радника? Ко? ”³⁴ Суштински, радници на улици почели су да делују као да она полако губи политичку контролу после неколико деценија.

Раднички немири широм Југославије нису се заустављали ни касније. Поједини радници у Марибору су наставили да се окупљају, па је 23. јуна и даље око 1.500 радника протестовало. Они су потом блокирали кључну раскрсницу у том граду и зауставили саобраћај. Група од око 150 радника отишла је на железничку пругу и везала се за шине, па је обустављен и железнички саобраћај, укључујући и међународне возове. Подршку су им пружили и Универзитетски комитет Марибора и часопис *Катедра*. Тек су се 24. јуна протести смирили, када је изашло свега 200 радника, који су хтели да „истрају до краја”. Уочено је да су радници Мариборског ТАМ-а подржали и раднике Мариборске фабрике текстила, који су, између осталог, тражили и да се смањи акумулација за Косово.³⁵

Још већи изазов за власти уследио је када су радници фабрике Борово из Вуковара, исто незадовољни због личних доходака, увидели да нема дугорочног плана за плате и производњу. Били су незадовољни и због скраћивања летњег годишњег одмора упола. Њихов штрајк је започео 2. јула, у радној организацији Творница обуће, а у року од три дана се проширио на целокупну сложену ОУР (СОУР) Борово, коју је чинило око 10.000 људи. Директор их је упутио на то да проблеме треба решити у фабрици и у оквиру синдиката.

Међутим, пошто директор није испунио захтеве док су били у фабричком дворишту, упутили су се у центар Вуковара, где су дошли представници републичких власти Хрватске и синдиката. Чуле су се пароле како су комунисти „заборавили да је 1941. партија повела народ за правду и слободу”. Међутим, пошто ни ту нису добили конкретне одговоре на своје захтеве, око 1.500 њих решило је да се упути за Београд и тамо потражи решење.³⁶

Није поуздано утврђено ко је од радника први дошао на ту идеју, али су имали организован превоз. Очекивали су да ће им се

³⁴ Dizdarević, *nav. delo*, 186.

³⁵ АЈ, 803-k1799, *Materijali sa 33. sednice SSZUP*, 11. 12. 1987, *Informacija o nekim obustavama rada sa učešćem većeg broja radnika*, 11–12.

³⁶ *Исто*, 15–16.

успут придружити и радници београдског ИМП-а, а полиција је блокирала прилаз земунском Змају. Њих око 1.500 стигло је у Дом синдиката у Београду. Након разговора, један од радника је одговорио да им нико није рекао ништа што већ није речено у Вуковару. Кордони полиције блокирали су прилаз Пионирском парку, али је успело да дође још 1.000 радника из Борова.³⁷

У Дому синдиката један од радника прочитао је и проглас у којем се тражи „да се радничка класа уједини како би могла да истраје у борби за социјализам који је трасирала Партија на челу са Титом“ што је пропраћено узвицима „Тито–Партија“. Тражена је и одговорност функционера, постављана су питања о њиховим платама и наглашаване су огромне и видљиве социјалне разлике. Након окончања скупа у Дому синдиката, упутили су се и ка Скупштини СФРЈ, а неки су покушавали и телефоном да позову остале раднике.³⁸

Након што је чекала дуже од девет сати, група од око 300–400 радника окупљених код Пионирског парка пробила је кордон полиције и одлучила да провали у Скупштину СФРЈ. Радници су се позивали на Тита, али је и једна радница поставила питање: „Чијим обећањима ми да верујемо? Зар обећањима оних који ни Косово нису успели ријешити? Али, ми нећемо рат, ми хоћемо круха, рада и слободе“. Скупштином се орило: „Друже Тито, да ти је устати, па да видиш како народ пати“. Циљ штрајкача из Борова био је да им се прикључе београдске улице, „јер Београђани чекају и радничка класа Београда чека само њих да иду“. Они су позивали и „целу радничку класу Југославије“.³⁹ Ипак, пошто су у међувремену обезбеђена средства из сопственог прилива Борова и гаранције за увоз

³⁷ Према проценама је било између 3000 и 5000 радника Борова, (АЈ, 507, *Материјали са 85. седнице ПСК СКЈ*, 11. 7. 1988, *Неауторизоване магнетофонске beleške*, Zvonimir Hrabak; Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987. – 1991* (Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019), 59–61.

³⁸ АЈ, 803-k1799, *Материјали са 33. седнице ССЗУП*, 11. 12. 1987, *Информација о неким обуставима рада са учешћем већег броја радника*, 15–16.

³⁹ АЈ, 507, *Материјали са 85. седнице ПСК СКЈ*, 11. 7. 1988, *Неауторизоване магнетофонске beleške*, Zvonimir Hrabak; S. Cvek, J. Račić, S. Ivčić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987. – 1991*, 59–61.

репроматеријала ради обнове производње у Борову, ови радници су се 7. јула разишли.⁴⁰

Ови доласци радника у штрајку у Београд утицали су на то да и Председништво ЦК СКЈ и председник ССЈ 11. јула 1988. посебно расправе о питањима обустава рада и протеста у Југославији јер је „обустава рада или штрајк“ постала реалност као политичка метода борбе. Синдикати и Председништво ЦК СКЈ схватили су да штрајкови добијају облике демонстрација и да могу утицати на најављене привредне реформе, па нису знали како да се определе између удо-вољавања захтевима и отклањања стварних узрока. Постављено је питање како да се Партија и синдикати определе према самој чињеници избијања штрајка. Уочавано је да постоје и законски проблеми према штрајковима, односно да је њихова легалност још отворено питање. Сматрали су, међутим, да није неопходно претпостављати право на штрајк, јер су они практична реалност. Јасно је било да су синдикати и даље под утицајем „трансмисије“ Партије, те да комитети за општенародну и територијалну одбрану имају контрапродуктивне реакције и стога радници имају велико неповерење у институције система.⁴¹ Било је јасно да штрајкови посебну тежину добијају због тога што радници долазе у Београд.⁴² Другим речима, да такав поступак одјекује кроз целу Југославију.

Звонимир Храбак, председник Савеза синдиката Југославије, 12. јула 1988. на седници Председништва ЦК СКЈ, указао је на то да је један радник извадио књижицу и рекао: „она више није црвена, позеленела је“. Посебан проблем било је питање: „Зашто се не упућује према републичко-покрајинском центру, него у Београд“. Зазирано се од могућности још већег штрајка после лета, услед повратка људи са одмора и студената, што би, према проценама, потенцијално до-стигло и око 20.000 људи. Руководства су страховала и због тога што су радници из Борова обећали: „ето нас опет у Београд“, те су се питала колико још радних организација попут *Борова* има у целој

⁴⁰ АЈ, 803-k1799, *Материјали са 33. седнице ССЗУП, 11. 12. 1987, Информација о неким обуставима рада са учешћем већег броја радника, 17.*

⁴¹ АЈ, 507, *Материјали са 85. седнице РСК СКЈ, 11.7. 1988, Нема отворена питања у вези са обуставима рада, 4–7.*

⁴² АЈ, 507, *Материјали са 85. седнице РСК СКЈ, 11.7. 1988, Неауторизоване магнетофонске beleške, Звонимир Храбак, Штефан Короšец, Милан Кућан.*

Југославији. Указано је и да је био присутан „политиколог ‘Црногорац’ који је повезивао професоре 1968. и који је раднике ‘слао у акције’“. Међу члановима Председништва, а нарочито онима из Србије и Словеније, углавном је било речи о томе да радници ситуацију не схватају најбоље. Ипак, Станко Стојчевић, члан Председништва ЦК СКЈ из Хрватске, тврдио је и да жену из Вуковара, која има троје деце, само крајња нужда може натерати да пешачи више десетина километара.⁴³

Закључак Председништва био је да се у вези са штрајковима припреми седница ЦК СКЈ, као и да се даље прате догађаји. Такође, да се припреме социјални програми, смањење трошкова „репрезентације и сувишних трошкова у привреди и ван ње“, као и службених аутомобила, упадљивих и пречестих луксузних путовања делегација и слично томе.⁴⁴

Ситуација у вези са радницима ни после ове седнице није мировала. И штрајкови у БиХ почели су да постају изазов за читаву Југославију. Свега неколико дана после ове седнице Председништва ЦК СКЈ, на којој је разматрано питање највећих штрајкова у јуну и јулу 1988, узнемирили су се радници погона Прераде поврћа из радне организације Деликатес у оквиру СОУР Агрокомерц из Велике Кладуше. Како су били незадовољни због исплате мањег личног дохотка у односу на раднике из три друга ОУР-а, они су 14. јула кренули на Трг братства и јединства у центру Велике Кладуше испред зраде СОУР Агрокомерц. Њима су се прикључили и радници из осталих погона Деликатеса, као и радници из радне организације Транспорт, па их је било већ око 3.000. Радници из друге радне организације су са око 30 камиона и шлепера блокирали саобраћај и све прилазе центру града. Скандирали су „Друже Тито, ми ти се кунемо“, те Фикрету Абдићу, смењеном и осуђеном директору, тражећи да се он врати у Агрокомерц. Неколико лица је позвало раднике да се крене за Београд, а међу њима је био најгласнији Хазим Џаферагић, КВ радник, исто из Деликатеса, који је тражио да се обезбеде аутобуси или ће

⁴³ АЈ, 507, Materijali sa 85. sednice PCK SKJ, 11. 7. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Zvonimir Hrabak, Stipe Šušvar, Štefan Korošec, Milan Kučan, Stanko Stojčević.

⁴⁴ АЈ, 507, Materijali sa 85. sednice PCK SKJ, 11. 7. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, *Zapisnik*.

поћи пешице. Поједина лица предлагала су и милитантније идеје, које су подразумевале разоружавање полиције.⁴⁵

За разлику од претходних великих штрајкова, власти су, због блискости са Абдићем, у овој ситуацију издвајале и лица која су била међу најактивнијима. Рефик Чејвановић, угоститељски радник без запослења из села Главице, говорио је за руководиоце Кладуше и Агрокомерца да су „сви лопови“, „да су све покрали“, те да њих треба послати у затвор, а не Абдића. Хасан Мургић, возач у Транспорту који је окупао возаче и подржавао Абдића, негодовао је што се имовина Агрокомерца расипа, рекавши да су је стекли радници.⁴⁶

Пошто радници нису били задовољни разговорима са представницима СОУР-а Велика Кладуша, истог дана су изабрали Координациони одбор од девет радника ради одласка у Београд, на чијем челу се нашао Фуад Пашалић, председник синдиката из СОУР-а Агрокомерц. Увече, око 18 часова, око 1.500 радника Агрокомерца у 24 аутобуса, од којих 22 у власништву Агрокомерца, уз солидарност од око још 200 радника из других радних организација из Велике Кладуше, упутило се ка Београду. Пекари у Пећиграду солидарисали су се са радницима у Великој Кладуши – ови пекари су 15. јула одбили да раде и нагласили да ће спречити долазак хлеба из Карловца и Бихаћа, најближих суседних градова.⁴⁷

Радници су прихваћени у Дому синдиката у Београду и са њима су разговарали чланови Савезног већа, Скупштине, СИБ-а, Савеза синдиката Југославије и власти БиХ. У дискусији је спонтано учествовало око 50 дискутаната, па је било и доста оштре и бучне дискусије. Најупадљивија властима била изјава је Рифата Омерагића: „Оно што је Тито био за Југославију, то је Фикрет (Абдић) за Крајину“. Поједини су тражили и смењивање свих општинских функционера Велике Кладуше и пословодних органа Агрокомерца, што је властима било неприхватљиво. Стјепан Новаковић, председник Савезног већа Скупштине СФР Југославије, између осталог, позвао је раднике да

⁴⁵ АЈ, 507, Материјали са 98. седнице РСК СКЈ, 30. 9. 1988, *Информација о догађајима везаним за одлазак дијела радника „Агрокомерца“ у Београд*, (Јул 1988), 4–6.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто, 6–7.

се за проблеме обраћају у својој средини, што је изазвало негодовање радника, а незадовољство је потом истицало још дискутаната.⁴⁸

Незадовољним радницима обећано је повећање личних дохотка и исплата, те да ће се обезбедити производња организацијама Агрокомерца, донети извештај о кашњењу у санацији те фирме, као и да ће се утврдити списак лица на територији општине Велика Кладушца којима је потребно испитати порекло имовине. Радници су након разговора посетили Кућу цвећа, где су одали почаст Титу и мирно се вратили у Велику Кладушцу. Неколико месеци касније, када је Председништво ЦК СК БиХ анализирано протекле догађаје, поред позива на одговорност општинских функционера, једна од главних појава која је била неприхватљива јесте одлазак за Београд. Нарочито је сметала чињеница да су заговорници таквих метода борбе били људи који су хвалили Фикрета Абдића, као и Хасан Абдић, његов брат.⁴⁹

Епилог ових штрајкова био је то што је радницима у Југославији Партија средином 1988. коначно прихватила то да штрајкови представљају „спонтанитет и самоорганизованост” борбе. Партија је „најзад” постала свесна да су штрајкови појава „која се не може искоренити политичким декретима”, као и да она не може имати негативан однос према штрајку, већ да комунисти морају бити и тамо где су радници. Признато је да Југославија није остварила „развијено социјалистичко друштво” и да је штрајк реална и неминовна метода борбе.⁵⁰

Међутим, у наредних годину дана кључни политички догађаји у Југославији тицали су се битно другачијих проблема. У Србији и њеним покрајинама, а потом и у Црној Гори, уследила је „Антибиро-кратска револуција”. Са протестима су потом у касну јесен почели и Албанци на Косову, који су бранили постојећи уставни положај покрајина, противећи се смени свог руководства и уставним променама у Србији.⁵¹ Национално питање добило је истог лета простора и на масовним протестима у Словенији, на којима је, иако су започели као

⁴⁸ Исто, 6-12.

⁴⁹ Исто, 10.

⁵⁰ АЈ, 507, Materijali sa 98. sednice РСК СКЈ, 30. 9. 1988, *Neautorizovane magnetofonske beleške*, Uglješa Uzelac.

⁵¹ Више о томе види у: Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, 496–506; Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization* (Basingstoke and New York, Palgrave Macmillan, 2008).

отпор према ЈНА, била видљива жеља окупљеног народа за независност те републике.⁵²

Суштински, раднички протести и талас незадовољства у пролеће и лето 1988. године, представљали су, по свом облику борбе и изласку на улице, и то у Београду као главном граду Југославије, из којег зато све широко одјекује, својеврсну увертуру у касније масовне протесте, приоритетно инспирисане националним питањем. Ипак, ти каснији национални покрети и протести потиснули су у други план радничко питање и друштвену неједнакост.

Стога, за те искључиво јасне социјалне немире радника различитих националности широм Југославије који су дошли у Београд, за разлику од приоритетно националних протеста, није било дугорочног видног решења државе. Било је само мањих компромиса у вези са личним дохоцима и мерама у предузећу, а ти радници нису успевали да се шире политички организују. Југословенски оријентисани радници, који су, изузев словеначких из Марибора, на Београд неупитно гледали као на центар своје државе, нису добили своје вође нити нове политичке организације, а ни међу владајућим структурама и опозицијом. Насупрот томе, националне групе су их имале, и у власти и у опозицији, па су убрзо кренуле у веома брзу и одлучну реализацију својих намера.

Библиографија

Извори

Arhiv Jugoslavije

Fond 507 – Savez komunista Jugoslavije

Fond 803 – Savezni savet za zaštitu ustavnog poretka

Архив Србије

Фонд Њ2 – Савез комуниста Србије

Istorijski arhiv Beograda

Fond 865 – Gradski komitet Beograd

⁵² Више о томе у: Коста Николић, *Југославија, последњи дани (1989–1992) 1: Сви Срби у једној држави*, (Београд: Службени гласник, 2019), 86–97, 107; Kosta Nikolić, „Srpski i slovenački intelektualci uoči raspada Jugoslavije“, *Tokovi istorije* 24 br. 1 (2016): 33–62.

Литература

- Vladisavljević, Nebojša. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost, 2000.
- Dobrivojević, Ivana. „Harbringers of crisis. Labour strikes in Yugoslavia (1958–1974)“. *Istorija 20. veka* br. 1 (2019): 161–174.
- Filipović Luka i Bojan Dimitrijević. „Ideology of Anarcho-Liberal Dissidents from the Perspective of the Yugoslav State Security Service (1965–1985)“, *Filozofija i društvo*, Vol. 37. No. 1 (2026): 165–183. <https://doi.org/10.2298/FID250227002F>
- Jovanov, Neca. *Radnički štrajkovi u SFRJ 1958–1979*. Beograd: Trajna radna zajednica pisaca Zapis, 1979.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.
- Marinković, Darko. *Štrajkovi i društvena kriza*. Beograd: „Nauka i društvo“ Srbije, 1995.
- Марковић, Предраг. „Раднички штрајкови у социјалистичком и транзиционом друштву Југославије и Србије“, *Токови историје* бр. 1 (2014): 53–74.
- Николић, Коста. *Југославија, последњи дани (1989–1992) 1: Сви Срби у једној држави*. Београд: Службени гласник, 2019.
- Nikolić, Kosta. „Srpski i slovenački intelektualci uoči raspada Jugoslavije“. *Tokovi istorije* 24/1 (2016): 33–62.
- Ристановић, Петар. *Косовско питање 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј, 2019.
- Селинић, Слободан. *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2021.
- Селинић, Слободан. „Посета Јосипа Броза Банату, 25. октобра 1969“. *Архив, часопис Архива Југославије*, 15/1–2 (2014): 169–181.
- Cvek, Sven, Jasna Račić i Snježana Ivčić. *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987. – 1991*. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019.
- Цветковић, Срђан. *Између српа и чекића 3: отпор комунистичком режиму у Србији 1945–1991*. Београд: Catena mundi, 2021.

Александар Пушкаш, *Штрајкови 1988: Београд као раскршће радничке борбе*

Aleksandar Puškaš, PhD

research assistant

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

aleksandarpuskas47@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4555-8035>

Strikes 1988: Belgrade as a crossroads of labor struggle and Yugoslav hope

SUMMARY: Strikes or work stoppages in Yugoslavia had been suppressed by the communist Party for more than 40 years. The trade unions functioned as its extended arm. The 1980s brought a much deeper economic crisis, which caused strikes to increase to such an extent that they began to shake the entire country, even though they had no connection to a clear opposition. The slowness in taking measures and the necessity of reforms, which followed under pressure from the International Monetary Fund, put the authorities in a situation where they did not know how to deal with workers in a catastrophic condition – they knew that unrest was inevitable and that there was no tangible solution for the workers. Workers no longer wanted to seek justice solely within the confines of their factories, and many of them began to seek justice in Belgrade. Many workers – from Tuzla, Zemun, Vukovar, Velika Kladuša, and surrounding areas, all from ethnically mixed regions – believed they would find justice there, in Belgrade, as the center of Yugoslavia. There was no nationalism among these workers, only faith in Yugoslavia and Tito, and partly in the solidarity of Belgraders. After several decades of almost complete Party control over the political public space, the streets of Belgrade became almost entirely uncontrolled, initially fueled by the belief in Yugoslavia. This lasted only a few months, and national movements quickly replaced the workers on the streets.

KEYWORDS: Strike, work stoppage, Agrokomerc, Borovo, Zmaj, Belgrade.